

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

**ԹԵՄԱ - «ՍԱՆ – ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ
ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԵՎ
ԲԵՌԼԻՆԻ ՎԵՐԱԺՈՂՈՎԸ»**

Կատարող - Գայանե ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Նաիրի Չարյանի անվան թիվ 130 հիմնական դպրոցի
պատմության ուսուցչուհի*

Ղեկավար – ՆՈՒՆԵ ԱՍՐՅԱՆ

Երևան, 2021թ.

Բովանդակություն

1.	Ներածություն-----	Էջ 3-4
	-	
2.	Ռուս-թուրքական պատերազմը (1877-1878թթ.) և Սան Ստեֆանոյի հաշտությունը, նրա առանձին հոդվածների նշանակությունը արևմտահայության համար -----	Էջ 5-8
3.	Հայկական հարցի վերանայումը Բեռլինի կոնֆերանսում Մկրտիչ Խրիմյանի պատվիրակության գործունեությունը -----	Էջ 9-16
4.	Վերջաբան -----	Էջ 17-18
	--	
5.	Օգտագործված գրականություն -----	Էջ 19

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

<<Հայկական հարց>> ասելով նկատի ունենք հայ ժողովրդի պահանջներն ու իրավունքները միջազգային քաղաքականության ոլորտում:

<<Հայկական հարցի>> բովանդակությունը պայմանավորված է եղել, մի կողմից, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում անկախության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի հասունության մակարդակով, մյուս կողմից, այն դերով, որ հատկացնում էին նրան մեծ տերությունները՝ Արևելքում գերիշխող դիրք գրավելու համար գործադրած դիվանագիտական կոմբինացիաներում:

<<Հայկական հարցը>> որպես ինքնուրույն հարց միջազգային հարաբերություններում առաջին անգամ ասպարեզ եկավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ մեծ տերությունների քաղաքական ու տնտեսական շահերը խաչաձևում էին արևելքում, սրելով առանց այն էլ լարված հարաբերությունները նրանց միջև: Հակասություններն իրենց գագաթնակետին հասան 1853թ., և ծագեց արևելյան ճգնաժամը՝ Ղրիմի պատերազմը, այն ավարտվեց ցարական Ռուսաստանի պարտությամբ:

Ղրիմի պատերազմի արդյունքները հանրագումարի բերեցին Փարիզի 1856թ. Մարտի 30-ի տրակտատում, որի 9-րդ հոդվածով սահմանվում էին սուլթանի պարտավորությունները օսմանյան կայսրության մեջ մտնող ազգային փոքրամասնությունների հարցի բնագավառում, որը, բնականաբար, վերաբերում էր նաև հայությանը:

Հայտնի է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսում Թուրքիայի կողմից նվաճված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները վերելք են ապրում: Հայ ժողովրդի պայքարը հանուն ազգային անկախության ազգային-ազատագրական այդ լայն շարժման օղակներից մեկն էր:

Իր ներքին ու արտաքին քաղաքական նպատակներից ելնելով՝ ցարական Ռուսաստանը հանդես եկավ ի պաշտպանություն Բալկանների սլավոն ժողովրդների շահերի՝ թուրքական դեսպոտիզմից ազատագրվելու համար նրանց մղած

ազատագրական պայքարի: Վրա հասավ ռուս-թուրքական 1877թ. պատերազմը, այն ավարտվեց ռուսական զենքի հաղթանակով:

Առջևում Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերն էին՝ իրենց 16-րդ և 61-րդ հոդվածներով, որոնք տասնամյակներ շարունակ օրորելու էին հայկական ազգային ու ազգայնական կուսակցություններին, հոգևոր սնունդ էին հանդիսանալու նրանց ռոմանտիկ ծրագրերի համար, թվալու էին իրագործելի, բայց մնալու էին և մնացին անօգուտ թղթի կտորներ, բացի վնասից, ոչ մի լավ բան չտալով բազմաչարչար հայ ժողովրդին:

ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1877-1878) ԵՎ ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1870-ականների կեսերին բալկանյան ժողովուրդներն ապստամբեցին Օսմանյան կայսրության դեմ, որոնց պաշտպանելու պատրվակով Ռուսաստանը փորձեց վերականգնել իր վտանգված դիրքերը Սև ծովի ափերին և իրագործել նվաճողական ծրագիր Մերձավոր Արևելքում:

1875թ-ի ամռանը Բոսնիան և Հերցեգովինան, ապա Բուլղարիան ապստամբեցին Թուրքիայից անկախություն ստանալու նպատակով: 1876թ. հունիսի 30-ին Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց կիսանկախ Սերբիայի դեմ, որին միացավ Չեռնիգորիան: 1877թ. ապրիլի 24 –ին Բիշկևյով ժամանած Ալեքսանդր Երկրորդ ցարը ստորագրեց պատերազմական հրամանագիրը և Ռուսաստանը պատերազմի մտավ Թուրքիայի դեմ, միաժամանակ ռազմական գործողություններ սկսելով Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: 1878թ. հունվարի 4-ին ռուսական զորքերը մտան Սոֆիա, ապա գրավեցին Ադրիանապոլիսը և ընդհուպ մոտեցան Կ. Պոլսին: Թուրքիան հանձնվեց և հաշտություն խնդրեց: Ռազմական գործողությունները դադարեցին Էրզրումի գրավմամբ: 1878թ-ի հունվարի 19-ին կնքվեց Ադրիանապոլիսի զինադադարը:¹

Պատերազմի ժամանակ ամբողջ արևմտահայության հայացքը հառված էր Ռուսաստանին: Նրանք իրենց դիմումներով խնդրում էին Ռուսաստանին՝ Արևմտահայաստանը համարել ռուսական կայսրության մի մասը, այն միացնելով Արարատյան նահանգին կամ ծայրահեղ դեպքում՝ խնդրում բարենորոգումները, որոնք խոստացել էին արևմտահայությանը կատարել ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում: Չինադադարից մեկ ամիս հետո՝ 1878թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3) Կ. Պոլսից 12կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո (այժմ Յեշիլ Զոյ) ծովափնյա ամառանոցի այն տանը, որը պատկանում էր հայ մեծահարուստ

¹ Վարագ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, 51-52, 2004-2005, խմբագրական կազմ Վարդան Թովմասյան, Մկրտիչ Մոսիկյան:

Առաքել Տատյանին, և որտեղ իջևանել էր ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարը, կնքեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը:՝* Այդ պայմանագրով, որը բաղկացած էր 29 հոդվածներից, անկախ էին հռչակվում Ռուսաստանին էին անցնում Արևմտահայաստանի միայն 35650 քառ/կմ տարածությամբ մի հատված: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռումինիան, իսկ Բուլղարիան, Բոսնիան և Յերցեգովինան ստանում էին ինքնավարություն:

Սակայն այլ բան էին Բալկանները, միանգամայն ուրիշ էր Արևելյան Անատոլիան, Արևմտյան Հայաստանն ու նրա հետ կապված քաղաքականությունը: Այլ բան էին ցանկությունը, հնարավորությունները, մեկ այլ բան ռեալականությունը, ազատագրական շարժումների և եվրոպական դիվանագիտության փոխհարաբերությունը, ուժերի իրական հարաբերակցությունը: Սան-Ստեֆանոն ռուսական զենքի անժխտելի հաղթանակի արգասիքն էր: Բայց այս պայմանագրում արդեն առկա էր ցարական քաղաքականության իմաստը, բովանդակությունը: Նրա հեղինակը Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան **Ն.Իգնատև** էր: Նա էլ խմբագրել էր չարաբաստիկ 16-րդ հոդվածը՝ հայկական նահանգներում տեղական պայմաններին համապատասխան ռեֆորմներ անցկացնելու մշուշապատ որոշակիությունից զուրկ արտահայտություններով: Իր հուշերում **Ն.Իգնատևը** չի թաքցրել, որ 16-րդ հոդվածը միայն Ռուսաստանին հիմք էր տալիս պաշտոնապես միջամտել Բ. Դռան ներքին գործերին, ժամանակ առ ժամանակ ճնշում գործադրել նրա վրա այս կամ այն հարցն իր շահերին համապատասխան լուծելու համար: Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդին, ինքնավստահության նրա ձգտմանը, **Իգնատևին** դա չէր հետաքրքրում: Հայերի համար չափազանց նշանակալից էր , ասում էր նա, որ Օսմանյան կայսրության գոյության ամբողջ ընթացքում առաջին անգամ հայերի մասին հիշատակվեց միջազգային դաշնագրի մեջ, իսկ Բ. Դռունը հրապարակորեն ճանաչեց հայ ազգի գոյությունը Ասիական Թուրքիայում:¹

Իգնատևը այլ չափանիշներ էր կիրառել Բալկանների նկատմամբ: Եթե 16-րդ հոդվածը մշուշապատ էր, այնտեղ բառ անգամ չկար ինքնավարության, կոնկրետ անելիքների մասին, ապա Բալկաններին վերաբերող 15-րդ հոդվածը որոշակիորեն սահմանում էր ռեֆորմների իրականացման ուղղությամբ կոնկրետ խնդիրները:

Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածում ասված էր.

¹ * Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Հ.Ա., Փարիզ, 1934թ., էջ 76, 77:

<<Նկատի ունենալով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից>>:¹

16-րդ պարագրաֆի նախնական խմբագրության համաձայն Թուրքիան պարտավորվում էր առանց հապաղելու ստեղծել ինքնավար վարչական կառավարում հայկական նահանգներում՝ Էրզրումում, Մուշում, Վանում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիրում և այլուր, ըստ որում, այդ ռեֆորմների իրականացումը սուլթանը պետք է ապահովեր ռեալ երաշխիքներով: Թուրքերը հրաժարվեցին նման խմբագրությամբ պարտավորություններ ստանձնել հայերի վեաբերյալ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, նրանք ու անգլիացիները Սան-Ստեֆանոյի բանակցությունների նախօրյակին խաղ էին խաղում հայերի հետ: Նպատակ ունենալով դժվարություններ հարուցել ռուսական դիվանագիտության առաջ՝ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող սլավոնական ժողովուրդների անկախություն տալու հարցում, Թուրքիան ու Անգլիան հայերին դրդում էին ռուսական և եվրոպական դիվանագիտության առաջ հանդես գալ սլավոն ժողովուրդների ու հայերի նկատմամբ համանման վերաբերմունք ցուցաբերելու պահանջով: Այս նշանակում էր, որ սլավոններին անկախություն տալու հետ միասին, պետք է անկախություն տային նաև հայերին ամբողջական Հայաստանում:

Անգլո-Թուրքական դիվանագիտությունը ելնում էր այն բանից, որ պահանջելով անկախություն տալ սլավոններին, Ռուսաստանը նույն պահանջը չի ներկայացնելու նաև հայերի համար, քանի որ այդ կնշանակեր Ռուսաստանի հրաժարումը <<Ռուսական Հայաստանից>>՝ <<Թուրքահայաստանի>> հետ անկախ միասնական Հայաստան ստեղծելու համար: Եվ իսկապես, ցարական Ռուսաստանը հայերի համար անկախության պահանջ չներկայացրեց Թուրքիային, բավարարվեց հայերի օգտին որոշ ռեֆորմներ անցկացնելու պահանջով: Ի վերջո, Սան-Ստեֆանոյում հայերի վերաբերյալ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կայացած համաձայնությունը հանգում է վերոնշյալ 16-րդ հոդվածի ձևակերպմանը:²

¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, հոդված 16, էջ 92:

² Ա.Շապյան, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965թ., էջ 6-11

Չայերի վերաբերյալ միջազգային պայմանագրի մեջ նման պարտավորություն մտցնելով, ցարիզմը հետապնդում էր որոշակի քաղաքական նպատակներ: Ռուսական դիվանագիտության մտահղացմամբ՝ միջազգային պայմանագրում հայկական հարցի վերաբերյալ համապատասխան հողվածի առկայությունը պետք է ծառայեր՝ որպես իրավաբանական աղբյուր Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնության նկատմամբ Ռուսաստանի <<խնամակալությունն>> իրականացնելու համար:

Ինչպիսին էլ որ լինեին ցարիզմի քաղաքական նպատակները, Ռուսաստանի հանդես գալը՝ որպես հայերի խնամակալ Թուրքիայում պատմական նշանակություն ունեցող հանագամանք էր հայության կյանքում:¹

¹Նշված աշխատությունը էջ 11:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄԸ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍՈՒՄ, ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսական զենքի ու դիվանագիտության հաղթանակը ռուսաթուրքական պատերազմում խիստ բացասաբար ընկալվեց Եվրոպական տերությունների և, մասնավորապես, Անգլիայի կողմից, որպիսի հանգամանքը ի դերև հանեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ուժի մեջ մտնելը, և ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքների վերջնական կարգավորումը փոխադրվեց Եվրոպական տերությունների Բեռլինի կոնգրես:

Բեռլինի կոնգրեսին նախորդած անգլո-ռուսական բանակցություններում, որն ավարտվեց 1878թ. մայիսի 18/30-ի համաձայնագրի ստորագրմամբ, հատուկ տեղ էր գրավում Հայաստանի և հայերի հարցը: Անգլիան ձգտում էր այն բանին, որպեսզի Մերձավոր Արևելքի հարցում ռուսական ազդեցությունը հասցվի մինիմումի և նրա պահանջով անգլո-ռուսական համաձայնագրի 7-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ <<Սան-Ստեֆանոյի պրեիմիսար (նախնական) պայմանագրում Հայաստանի մասին տված խոստումը չպետք է վերաբերի բացառապես Ռուսաստանի, այլև Անգլիային>>¹ Անգլո-ռուսական այս համաձայնագրի 10-րդ կետով Անգլիան հասավ այն բանին, որպեսզի Ռուսաստանը Թուրքիային զիջեր Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը, իսկ 11-րդ կետով հավաստիացում ստանալ այն մասին, որ <<ապագայում Ռուսաստանի սահմանը չի ընդլայնվի Ասիական Թուրքիայի կողմից>>²

Սան-Ստեֆանոյից մինչև Բեռլինի կոնգրես ժամանակահատվածը լի է դիվանագիտական դասական պայքարի ամենանողկալի օրինակներով: Անգլիական կառավարությունը հարցականի տակ էր դնում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը և պահանջում էր նրա յուրաքանչյուր հոդվածը քննարկել Բեռլինի կոնգրեսում:

1878թ.-ի հունիսի 4-ին Կ.Պլում Անգլիան պաշտպանողական դաշինք կնքեց Թուրքիայի հետ, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: Անգլիան երաշխիքներ էր տալիս ուժով պաշտպանել Թուրքիային, եթե խաղաղության վերջնական դաշնագրով որոշվելիք տերիտորիալ հարցերը Ռուսաստանը փորձի որոշել իր հայեցողությամբ:

¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 100

² Տ նշված աշխատությունում, էջ 101

Սրա դիմաց Թուրքիան Անգլիային էր զիջում Կիպրոս կղզին գրավելու և այն կառավարելու իրավունքը:¹

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսված էր Արևմտահայաստանի բերեկորագումների, իսկ հետագայում նաև ինքնավարության հարցը: Այս հոդվածն իր համեստ բովանդակությամբ, ցնծությամբ ընդունվեց արևմտահայության կողմից, որը ձգտում էր անկախության: Սակայն Արևմտյան երկրները, ինչպես նաև առաջին հերթին Թուրքիան, բոլոր հնարավոր միջոցներով ձգտում էին ձախողել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի իրագործումը: Նրանք որևէ ցանկություն չունեին հայ ժողովրդի մի սովոր մասին անկախություն տալու: Թուրքիայի ժառանգությունը վիճարկող Արևմտյան երկրները չէին կարող հանդուրժել Ռուսաստանի միակողմանի հաջորդությունը և պաշտոնապես պահանջեցին միջազգային վեհաժողովի հրավիրում, որը պետք է քննարկեր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Տնտեսական ծանր վիճակում գտնվող և պատերազմից թուլացած Ռուսաստանը, բնականաբար, խուսափում էր նոր պատերազմից և ստիպված համաձայնում էր նոր վեհաժողով հրավիրելու և Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը քննարկելու առաջարկության հետ: Եվ ահա 1878թ. հունիսին Անգլիայի և Ավստրո Յունգարիայի նախաձեռնությամբ և Գերմանիայի աջակցությամբ Բեռլինում հրավիրվում է վեհաժողով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման նպատակով: Անգլիան, ելնելով իր կենսական շահերից, ամեն կերպ աջակցում էր թուրքերին, խոստանալով հետ վերցնելու Ռուսաստանի կողմից գրավված մի շարք շրջաններ: Նա իր վրա էր վերցնում Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության պաշտպանությունը՝ խոստովանելով թուրքերի Ռուսաստանի կողմից հայերի համար ձեռք բերած այն պայմանների վերանայումը, որը ընդունել էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով:

Բեռլինի վեհաժողովին յուրովի էր պատրաստվում նաև հայ ժողովուրդը, որի անունից Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքների հանձնարարությամբ մի պատվիրակություն էր մեկնել Բեռլին: Պատվիրակությունը ղեկավարում էր 1869թ. Կ.Պոլսի պատրիարք ընտրվեց Մկրտիչ Խրիմյանը² (1820-1907թթ): Պատվիրակության կազմում էին նրա քարտուղար և թարգմանիչ Մինաս Չերազը (1852-1929թթ.), եկեղեցական գործիչ, թարգմանիչ Խորեն Գալֆայանը (1832-1892թթ.) և հասարակական գործիչ, մանկավարժ Ստեփան Փափագյանը (1840-1888): Հայկական պատվիրակության

¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 104-105:

² Մկրտիչ Խրիմյանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվեց 1892թ. իսկ օծվեց 1893թ, Սբ. Էջմիածնի տաճարում:

կազմը, մանավանդ Խրիմյան Չայրիկի ընտրությունը այդպիսի հույժ կարևոր առաքելության համար, նկատվում է խիստ անհաջող: Պատվիրակության կազմում չկար դիվանագիտական փորձ ունեցող գոնե մեկ անձ: Չայրիկը օժտված էր մեծ ժողովրդականությամբ, բանաստեղծական տաղանդով, հոգևորականին վայել բոլոր հատկություններով, բայց հեռու էր դիվանագիտությունից, ինչն անհրաժեշտ էր պատվիրակության ղեկավարի համար: Երբ նրան հարցրել են, թե ինչպես պետք է կատարի իրեն վստահված դիվանագիտական առաքելությունը, քանի որ Եվրոպական ոչ մի լեզու չգիտե, նա պատասխանել է, որ պետք է խոսի մի լեզվով, որը համաշխարհային լեզու է, նաև տառապանքի լեզու, այսինքն՝ պետք է լաց լինի: Միանգամայն ճիշտ խոսքեր, գրում էր պատմաբան Լեոն և պատկերացնում, թե ինչ էր լինելու <<Չայկական հարցի>> հետ:

Չայ ազգային գործիչների մեջ կային անպիսիները, որոնք վտանգավոր էին համարում Բեռլինի վեհաժողովին դիմելու նման ձեռնարկը, քանի որ այն նախօրոք հավանության չէր արժանացել Աբդուլ-Չամիդի կողմից:¹

Թուրքական կառավարությունը վեհաժողովում հայերի ինքնավարության հարցը Օսմանյան կայսրության կազմում առաջ քաշելու առաջարկով կարողացավ մոլորեցնել հայկական պատվիրակությունը՝ հետապնդելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի ձախողումը: Բեռլինի վեհաժողովից առաջ հայկական պատվիրակության անդամները մեկնեցին Եվրոպա ու Ռուսաստան և հանդիպումներ ունեցան տարբեր երկրների քաղաքական մի շարք գործիչների ու պետական այրերի հետ, որոնց արդյունքում ստացան վեհաժողովում հայերի ինքնավարության պահանջը պաշտպանելու ջերմ հավաստիացումներ: Իսկ Պետերբուրգ մեկնած Խ.Գալֆայանը 1878թ. մարտին անձամբ ներկայացավ ցարին և նրան հանձնեց Թուրքիայի կազմում հայերի ինքնավարության ծրագիրը:

Բեռլինի վեհաժողովը բացվեց 1878թ. հունիս 1-ին, որին մասնակցում էին Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Յունգարիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի պատվիրակները: Նրա առանձին նիստերին թույլատրվեց ներկա լինել Յունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Իրանի ներկայացուցիչներին: Բուլղարական և հայկական պատվիրակներին հնարավորություն չտրվեց որևէ կերպ մասնակցել վեհաժողովի աշխատանքներին: Որպես օրակարգի առաջնային հարց, առաջ էր մղվում բուլղարական հարցը:

¹ Վարագ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միություն, էջ 55-56:

Հայկայան հարցը, որպես երկրորդական, քննարկվելու էր ավելի ուշ: Արևմտյան տերությունները և առաջին հերթին Անգլիան, ամեն ինչ արեցին Ռուսաստանի ազդեցությունը թուլացնելու համար և հասան դրան: Ռուսաստանը բոլոր հարցերում իրեն միայնակ տեսավ ողջ Եվրոպայի դեմ: Հայկական հարցին վերաբերող ծրագիրը, որը կազմվել էր Կ.Պոլսի պատրիարքարանի կողմից, պահանջում էր Արևմտահայաստանի ինքնավարություն՝ հայ նահանգապետով: Հայ պատվիրակները այս ծրագիրը և բազմաթիվ խնդրագրեր ուղարկեցին վեհաժողովի պատվիրակներին:

Չնայած որ ներկայացված ծրագիրը բավականին արմատական էր, այնուամենայնիվ, այն խստորեն քննադատելեց արևելյան լիբերալ-բուրժուական մտավորականության կողմից, Գրիգոր Արծրունին գտնում էր, որ ծրագրում պետք է հիշատակել ապագա պետության պաշտոնական լեզվի մասին: Նրա կարծիքով՝ սխալ էր ծրագրի այն հոդվածը, ըստ որի ինքնավար Հայաստանի նահանգապետը պետք է նշանակվեր Բ.Դռան (այսինքն՝ Թուրքիայի կառավարության) կողմից, այլ նա պետք է ընտրվի ժողովի կողմից: Սակայն Պողոս Նուբար փաշան, որն ուներ անգլիական դիրքորոշում, ներկայացրել էր իր ծրագիրը, որտեղ ինքնավարության մասին խոսք անգամ չկար: Նա դեմ էր ինքնավարությանը, գտնելով, որ այն անհնարին է: Այդ ծրագիրը թուրքական կառավարության հովանավորությամբ և նրա միջոցով կատարվելիք բարեփոխումների հետ էր կապում արևմտահայության ապագան:

Անցնելով ստեղծված իրավիճակից՝ Խրիմյան Հայրիկը հակված էր ընդունելու Նուբար փաշայի ծրագիրը, բայց Ստ. Փափագյանը այդ առնչությամբ Հայրիկի վրա բողոք գրեց Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքին, որի հետևանքով էլ Բ.Դռանը ոչ միայն արգելեց այդ ծրագրի ընդունումը, այլև մերժեց Նուբարի՝ Բեռլին ուղարկվելը: Սակայն ինչպես Նուբար Փաշայի, այնպես էլ Խորեն Գալֆայանի կողմից կազմված ծրագրերը, որոնք նկատի ունեին Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանի ինքնավարությունը, դատապարտված էին անհաջողության, քանի որ Եվրոպական տերությունների կողմից այդ ծրագրերի առաջխաղացումը նրբորեն քողարկված դիվանագիտական խաղ էր:

Վեհաժողովի հունիսի 22-ին հերթական 12-րդ նիստում քննության դրվեց Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը, որը վերաբերում էր հայկական հարցին: Առաջինը ելույթ ունեցավ Անգլիայի արտգործնախարար լորդ Սոլսբերին, որը հավաստիացրեց, թե ինքն համաձայն է հոդվածի այն մասին, որը վերաբերում է հայկական գավառներում բարեփոխումներ մտցնելուն: Սակայն երկու օր անց նորից ելույթ ունենալով նույն հարցի մասին, թուրքական բարենորոգումների հարցը հետաձգել, որպեսզի ինքը

հնարավորություն ունենա փոփոխություն մտցնել ծրագրի մեջ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը քննարկող նիստերին հայկական պատվիրակության չթույլատրվեց ոչ միայն մասնակցել, այլև ներկա գտնվել:

Անգլիայից հույսերը կտրված հայ պատվիրակները այցելեցին ռուսական պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Պ.Շուվալովին, տեղեկանալու համար հայկական հարցի քննարկման մանրամասներին: Վերջինս նրանց հայտնեց, որ հայկական հարցի լուծումը իրենց ցանկացած ձևով չի իրագործվի և առաջարկեց ներկայացնել մեկ այլ ծրագիր, ավելի չափավոր:

Անհույս և անելանելի վիճակում Խրիմյան Յայրիկն ու հայկական պատվիրակության մյուս անդամները ստիպված դիմեցին նաև թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ալեքսանդր Կարաթեոդորի Փաշային՝ իրենց ծրագիրը վեհաժողովում պաշտպանելու խնդրանքով: Բայց վերջինս մերժեց և հեռագրեց Կ.Պոլիս հայկական պատվիրակությանը հետ կանչելու պահանջով: Իսկ երբ Բ.Դուռը պատրիարք Ն. Վարժապետյանից պահանջեց, որ նա հետ կանչի Բեռլինում գտնվող հայ պատվիրակներին, Յայոց պատիրարքը հանդգնություն ունեցավ ոչ միայն հրաժարվելու, այլև հայտարարեց, որ իրեն ստիպելու դեպքում կկախվի պատրիարքարանի դռնից:¹

Ընդհանուր առմամբ Բեռլինի վեհաժողովը Անգլիայի դիվանագիտության խոշոր հաղթանակն էր և Ռուսաստանի դիվանագիտական պաշտպանությունը, քանի որ Ռուսաստանը կռվել, հաղթել էր, իսկ Անգլիան նրա փոխարեն և նրա դեմ հաշտության պայմանագիր էր թելադրում: Կոնգրեսում հայկական հարցը աճուրդի առարկա դարձավ: Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Սոլսբերին, հանդես գալով որպես ճնշված ազգերի <<խնամատար>>, հայտարարեց, որ <<հայերի շահերը պետք է պաշտպանության տակ վերցվեն>>:

Թուրքիան, ընդունելով Անգլիայի <<խնամակալությունը>>, պատրաստվում էր ռեֆորմներ անցկացնել Փոքր Ասիայում: Հակառակ այդ բոլորի, Անգլիան հետագայում հրաժարվեց միջազգային պայմանագրից և սեփական հանդիսավոր հայտարարություններից, որոնք վերաբերում էին Յայաստանին ու հայերին: Այն բանից հետո, երբ Անգլիան Արևելյան պատերազմում առանց մի գնդակ արձակելու տիրացավ Կիպրոսին, ստացվեց այնպես, որ <<Անգլիան այլևս Թուրքիայի

¹ Վարագ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, էջ 56-58

խնամակալը չէ և նրա նկատմամբ չի կարող խնամակալության իրավունք իրականացնել>>:

Հայկական հարցը անգլիական դիվանագիտության համար ոչ թե նպատակ, այլ միջոց էր իր ավագակային պլանների իրականացման համար: Ընդդեմ Սան-Ստեֆանոյի պրեզիմիսար հաշտություն, ըստ որում, նախ ընդդեմ նրա 16-րդ պարագրաֆի, բացի Անգլիայից հանդես եկան նաև Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան ու Ֆրանսիան:

Ի վերջո լորդ Սոլսբերին հուլիսի 8-ին վեհաժողովի հերթական 15-րդ նիստում ներկայացրեց հայկական հարցի լուծման իր ծրագիրը, որտեղ Արևմտահայաստանի ինքնավարության միասին ոչ մի խոսք անգամ չկար: Սոլսբերիի նախագիծն արժանացավ վեհաժողովի հավանությանը, այն ուներ հետևյալ վերջնական տեսքը <<Բ.Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման հայաբնակ վայրերում իրագործել տեղական կարիքներից ելնելով բարեփոխումներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայ ազգաբնակչության անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների մասին Բ.Դուռը պարբերաբար պետք է հաղորդի մեծ տերություններին, որոնք կհետևեն դրանց իրագործմանը>>:¹

Այսպիսով, եթե Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ պարագրաֆով հայկական մարզերում բարելավումներ և ռեֆորմներ անցկացնելու համար Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի առջև, իսկ սա էլ պետք է հսկեր այդ բարելավումների ու ռեֆորմների իրականացմանը, ապա Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքիան այդ պարտավորությունները ստանձնում էր տրակտատը ստորագրած բոլոր պետությունների առջև (Ռուսաստան, Անգլիա, Ավստրո-Հունգարիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա), իսկ պարտավորությունների կատարման հսկողությունը իրենց վրա էին վերցնում այդ պետությունները:²

Բացի 61-րդ հոդվածի ձևակերպումից, 60-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին զիջված Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային:³

Ահա սա էր այն նախագիծը, այն ընդունվեց վեհաժողովում և մտավ նրա պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մեջ հայկական բարենորոգումներ անվան տակ և որոնք

¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 128:

² Ա.Եսայան, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, էջ 17:

³ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 127:

հետագայում չիրականացվեցին: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Ճնշված ու վիատված Խրիմյան Չայրիկը, որն արդեն հասկացել էր եվրոպական պետությունների խարդավանքները, ժողովրդին նորից զենքի էր կոչում: Բեռլինից վերադառնալուց հետո, պատրիարքարանում պատմելով դեպի Բեռլին իր առաքելության արդյունքների մասին, Չայրիկն արտահայտվել է հետևյալ կերպ. <<Բեռլինի մեջ բոլոր հպատակ ազգերին հոգեճաշ հարիսա էին բաժանում: Ինձ ուղարկել էիք, որ հայերին հասնող բաժինը վերցնեմ բերեմ: Բոլորը երկաթե շերեփով վերցրին տարան իրենց բաժինը, իսկ իմ շերեփը թղթից էր, որը հարիսայի մեջ լիճվեց, ընկավ մեջը: Ինձ ոչինչ չհասավ և ես ձեռնուևսյն վերադարձա>>:

Չայրիկի այս թեմավոր խոսքերը փոխաբերական իմաստով մնացին պատմության մեջ, որպես <<երկաթե շերեփի>> պատմություն:¹

Բեռլինի կոնգրեսը եկավ նսեմացնելու ռուսական զենքի հաղթանակը, չափավարելու ցարիզմի արտաքին քաղաքական և ռազմական արդյունավետ ակտիվությունն ի շահ Անգլիայի, Ավստրո-Յունգարիայի, իսկ ամենակարևորը ի շահ օսմանյան կայսրության և ի վնաս բալկանյան ժողովուրդների ու հայ ժողովրդի: Բեռլինի կոնգրեսի որոշմամբ Արևելյան Ռումելիա նահանգը: Բոսնիան և Յերցեգովինիան օկուպացվեցին Ավստրո-Յունգարիայի կողմից: Ճանաչվեց Ռումինիայի Սերբիայի ու Չերնոգորիայի անկախությունը: մեծ տերությունների և բալկանյան երկրների հակասական շահերի խճճվածության հետևանքով Բեռլինի կոնգրեսը Մակեդոնիան թողեց թուրքական կառավարման տակ, սահմանափակվելով այն պարտականությամբ, թե Թուրքիան պետք է ռեֆորմներ անցկացներ իր եվրոպական նահանգներում:

Չայկական պատվիրակությունը կոնգրեսին մասնակցելու իրավունքի չստացավ: Կոնգրեսին ներկայացրած նրա խնդրագրերը անուշադրության մատնվեցին: Ինչպես նկատում է Լեոն, <<հայերին ուրախացնում էին, թե ահա նրանց անունն էլ մտավ միջազգային դիվանագիտության անձանագրությունների մեջ>>:²

Չայությունը կարծում էր, թե այսուհետև Չայաստանը դառնալու է եվրոպական տերությունների մտահոգության առարկա: Ըստ անգլո-թուրքական պայմանագրի, եթե Ռուսաստանը ստանալու էր Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, ապա Անգլիան պարտավորվում էր զենքի ուժով օգնել սուլթանին պաշտպանելու Թուրքիայի

¹ Վարագ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, էջ 59:

² Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, էջ 76,77:

ասիական տիրույթները: Դրա դիմաց Անգլիան իրավունք էր ստանում օկուպացնել Կիպրոսը: 1878թ.-ի մայիսի 30-ի անգլո-ռուսական համաձայնությամբ Անգլիան արդեն համաձայնվել էր Կարսը Ռուսաստանին թողնելուն: Եվ անգլո-թուրքական պայմանագրի այն միտքը, թե Կարսը Թուրքիային վերադարձնելու դեպքում Անգլիան կեվակուացնի Կիպրոսը, բացահայտ երկերեսանիություն էր:

Այսպիսով, Թուրքիայի <<պաշտպաններ>> Անգլիան և Ավստրիան առանց կրակոցի զավթեցին՝ առաջինը Կիպրոսը, երկրորդը՝ Բոսնիան և Հերցեգովինան: Բեռլինի տրակտատի ելությունը Թուրքիայի մասնակի բաժանումն էր:

Բեռլինի կոնգրեսի արդյունքները պատերազմում հաղթանակած Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության անհաջողությունն էին նշանավորում: Երբ Շուվալովը Բեռլինից վերադարձավ Պետերբուրգ, իր հետ բերելով ստորագրված պայմանագիրը, Ալեքսանդր 2-րդ ցարը նրան դիմավորեց հետևյալ խոսքերով. <<Խոստովանեցեք սակայն, որ կոնգրեսի արդյունքները խիստ ցավալի են մեզ համար>>: Շուվալովն այս անհաջողությունը մասամբ բացահայտում է Գորչակովով: Տալով Գորչակովի՝ ռուսական արտաքին քաղաքականության ղեկավարի բավականին հանգամանալի բնորոշումը, նրա մտավոր և աշխատանքային ունակությունների պատկերը, նա հիշատակում է այն ճշմարտությունը, որ նա նույնիսկ չէր կարողանում քարտեզի վրա տարբերել Բալկանյան երկրները, գտնել Կարսի և Բաթումի տեղերը: Գորչակովի անգիտությունից օգտվելով էր, որ Անգլիայի վարչապետ Բիքոնսֆիլդը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի քարտեզի վրա նշմարել էր Ռուսաստանի կողմից կատարվելիք մաքսիմում զիջումների սահմանագիծը և պնդել մինչև Կարսը ռուսական զորքերը ետ քաշելու վրա:¹

<<Բեռլինի տրակտը, -գրում է ակադեմիկոս Վ.Մ.Խվոստովը, - հայ ժողովրդի զգալի մասը թողեց թուրքերի լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը ճակատագրական եղավ թուրքահայերի համար, այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման>>:²

¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 22;

² В.М.Хвостов История дипломатии, Т2, Москва, 1963, стр 333.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ասպիտով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերացվեց Բեռլինի կոնգրեսով. 16—րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ՝ Բեռլինի կոնգրեսը հայկական հարցը դարձրեց մի խումբ մեծ տերությունների շահերի հետ կապված հարց, նրա լուծումը անհամեմատ ռեալ ճանապարհից շեղեց ու դրեց միանգամայն աննպաստ ուղու վրա: Արևելահայերի ու արևմտահայերի վերամիավորման փորձերը ձախողվեցին: Արևմտահայերին չհաջողվեց միանալ Ռուսաստանին և կանգնել զարգացման համեմատաբար առաջադիմական այն ուղու վրա, որով ընթանում էին արևելահայերը: Իր ժամանակին դա ամենածանր հատվածն էր, որ հայ ժողովուրդը ստանում էր Թուրքիայից և անգլիական իմպերիալիստներից:

Այսուհետև <<Հայկական հարցը>> դադարեց սոսկ օսմանյան կայսրության ներքին հարց լինելուց, փոխադրվեց միջազգային քաղաքականության ոլորտը, դարձավ միջազգային իրավունքի նորմերով կարգավորող հարցը, Հայաստանն ու հայերը դարձան միջազգային օբյեկտ: Անգլիան, Ֆրանսիան Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի ակտիվ մասնակցությամբ և նրա օգտին արևմտահայության քաղաքական դրության բարելավումը: Վերջին դեպքում դրանից կշահեր հայ ժողովուրդը, ռուսական պետության հովհանու տակ առաջին հերթին կապահովվեր նրա ֆիզիկական գոյությունը, նրա համար կստեղծվեին տնտեսական և մշակութային ավելի արագ զարգացման պայմաններ: Սակայն հարցի նման լուծումը անհարիր էր իմպերիալիստական Արևմուտքի պլաններին: Եվրոպական իմպերիալիստների համար հայկական հարցը սոսկ մի միջոց էր ուզած ժամանակ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար: Հայկական հարցը լուծելու և ոչ մի մտադրություն չունեին աշխարհի վերաբաժանման, նոր գաղութներին նվաճման համար գոտեմարտի բռնված մեծ տերությունները:

Բեռլինի կոնգրեսը շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայկական հարցի և հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Գր. Արծրունին, Րաֆֆին, Պատկանյանը, Խրիմյանը, Սրվանձտյանը և այլք խիստ քննադատության ենթարկեցին Բեռլինի վեհաժողովի որոշումները, ժողովրդին կոչ արին՝ հույս դնել սեփական ուժերի վրա, համախմբվել և զենքի ուժով թոթափել օսմանյան բռանկալության լուծը: <<Կոնգրեսի դրան վրա գրված էր,- ասում է Խրիմյանը,

իրավունքը ուժովինն է, քաղաքագիտությունը գթությունն չունի, իրավունքն ալ սուրի ծայրին` : Հայաստանցիներ, սիրեցեք երկաթը, ձեր փրկությունը երկաթով կլինի>>:

<<Մշակի>> խմբագիր Գր.Արծրունին գրում է. <<Մեզ վրա պետք է հույս դնենք և ոչ թե Բեռլինի: Այն ազգը, որ ինքն իր վրա հույս չունի, նա ապագա չունի>>:

Նշյալ դեպքերի շուրջ Ռուսաստանի հանդեպ արևմտահայության անսքող ու բուն համակրանքը չվրիպեց թուրք բռնադատիչների աչքից: Այսուհետ սիստեմատիկ կոտորածներով նրանք շտապեցին հայությունից վրեժ լուծել ինչպես այդ համակրանքի, այնպես էլ պատերազմանում կրած իրենց պարտության համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վարազ, Պարբերաթերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, 51-52, 2004-2005, խմբագրական կազմ՝ Վարդան Թովմասյան, Մկրտիչ Սոսիկյան:
2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.), պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972թ.:
3. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ.Ա., Փարիզ, 1934թ.:
4. Ա. Եսայան, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965թ.:
5. Վ.Ա. Պարսամյան, Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախտը, Երևան, 1978թթ.:
6. История дипломатии, т2 (В.М.Хвостов), Москва, 1963.